

نقش مساجد در تعمیق باورهای دینی

حامد قرائتی*

چکیده

تاریخ پرفراز و نشیب اسلام شاهد تأثیرگذاری عناصر مختلف داخلی و خارجی در عرصه اندیشه و فرهنگ اسلامی بوده است. تأثیر و تأثری که به دلیل فقدان اهتمام لازم در تعمیق باورهای دینی، در موارد متعددی فرصت‌ها را تبدیل به تهدیدهای معرفتی کرده است؛ به گونه‌ای که در مواردی همچون مهدویت و قیام سیدالشهداء(ع) آن زمان که دچار سطحی‌گرایی شده و از عمق کافی بی‌بهره باشد، می‌تواند به تهدیدی عقیدتی همچون ظهور مدعیان دروغین مهدویت و یا قرآنت‌های اباحه‌گرایانه در موضوع قیام سیدالشهداء(ع) مبدل گردد. این مقاله تلاش دارد با تکیه بر منابع قرآنی، حدیثی و تاریخی و واقعیت‌های اجتماعی و با رویکردی کاربردی و روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی نقش مساجد در تعمیق باورهای دینی بپردازد. هدف مقاله تبیین نقش مسجد در تعمیق باورهای دینی است و در پایان به این نتیجه دست یافته است که مساجد در مقایسه با دیگر اماکن مذهبی علاوه بر تأمین نیازهای احساسی و آیینی، به تقویت ابعاد استدلالی و برهانی آموزه‌های دینی پرداخته و کمتر دچار گفتمان‌های انحرافی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها

مساجد، باورهای دینی، مناسک دینی، روحانیون، اماکن مذهبی

مقدمه

محروم ماندن جوامع اسلامی از رهبری معصومانۀ اهل بیت علیهم السلام سبب شد تا مذاهب و فرقه‌های مختلفی پا به عرصه ظهور گذارند. گروه‌هایی که آگاهانه یا ناآگاهانه ترسیم‌کننده مسیرهایی از دین‌باوری بودند که هرچه بیشتر انسجام و اتحاد امت اسلامی را تهدید کرده و آحاد مسلمانان را از دستیابی به حقایق راستین اسلامی دور می‌ساخت؛ به گونه‌ای که تاریخ اسلام و به‌ویژه عصر حاضر شاهد ظهور فرقه‌های متعددی در جوامع اسلامی است که نه تنها بهره‌چندانی از معارف اسلامی نبرده، بلکه حتی به نابودی اسلام کمر بسته‌اند. چنین سرنوشتی را علاوه بر تاریخ اهل بیت علیهم السلام می‌توان در دیگر عناصر حیاتی دین اسلام همچون قرآن و مساجد نیز مشاهده کرد؛ سرنوشتی که می‌توان از آن به عنوان بدل‌سازی و منصرف‌ساختن امت اسلامی از مقومات معرفتی خود در پوشش نوآوری یاد کرد. چنین تلّون و تعددی، آن‌گاه آسیب‌زننده‌تر می‌شود که این میهمانان نوخوانده یا ناخوانده از سوی برخی و به احتمال از سر دلسوزی، پشتوانه‌های دینی می‌یابند. چه اینکه از دیرباز افراد و گروه‌هایی با هدف خلق اسلامی جدید که با آمال و خواسته‌هایشان در تعارض نباشد، به بازتعریف معارف، مبانی و آموزه‌های اسلامی اقدام کردند؛ مکاتبی که با تسامح رویکردهای مشترکی همچون تکلیف‌گریزی، اباحه‌گرایی، باطنی‌گرایی و افراط‌گرایی داشته‌اند و این اتفاقی نیست که اجتماعشان حتی المقدور از مساجد به دورند.

تعمیق باورهای دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین متغیرهای این تحقیق عبارت است از نوعی باورمندی به معارف دینی که مبتنی بر منابع معتبر و تحت اشراف عالمان دینی شکل گرفته و از کج‌روی، افراط‌گرایی و عوام‌زدگی به دور باشد. در این تعریف، باورهای دینی محدود به آیین‌ها، مراسم و جنبه‌های ادبی، احساسی و نمادین نبوده و دارای حقایق تعالی‌بخش اعتقادی، فقهی، اخلاقی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی می‌باشند.

مسجد دیگر متغیر این تحقیق است. نهادی با اهداف، احکام و قوانین منضبط در منابع اسلامی است که به‌رغم ظهور اماکنی مانند تکیه، خانقاه، رباط، جم‌خانه، جماعت‌خانه، امام‌باره و نمازخانه، هنوز جایگاه و کارکرد خود را در تمامی جوامع اسلامی حفظ کرده و دارالحکومه رسول خدا صلی الله علیه و آله به عنوان خاتم النبیین و مهدی منتظر عجل الله فرجه به عنوان خاتم الاوصیا خواهد بود (المشهدی، ۱۴۱۹ق: ص ۱۳۵). مساجد مراتب متعددی دارند؛ به گونه‌ای که مساجد اربعه (مسجد الحرام، مسجد النبی، مسجد الاقصی و مسجد جامع کوفه) دارای فضایل و حتی احکام

اختصاصی هستند و در رتبه بعدی مساجد جامع، محله، شخصی و بازار قرار دارند. در این میان و در یک نام‌گذاری عرفی در برخی از مناطق از نکایا به عنوان مساجد شیعیان یاد شده است. این در حالی است که تکیه در فرهنگ صوفیانه نام دیگری از خانقاه است (عنصری، ۱۳۸۷: صص ۵۱ و ۱۲۶) و در فرهنگ مشرعه عبارت است از مکانی برای عزاداری و یادکردن فضائل و مصائب اهل بیت علیهم‌السلام که به طور عمده با نام یکی از اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان فاطمیه، حسنیه، حسینیه، مهدیه، عباسیه، زینبیه و... زینت یافته و در گذشته نه چندان دور مشتمل بر برخی نمادهای صوفیانه بوده است (مستوفی، ۱۳۸۶، ج ۱: ص ۴۴۲؛ نجمی، ۱۳۷۰: ص ۲۶۵). از دیگر اماکنی که در کاربردهای عرفی و با تسامح، مسجد انگاشته می‌شوند، نمازخانه‌ها می‌باشند؛ در حالی که این اماکن نیز به لحاظ لغوی و فقهی فاقد شرایط، ضوابط و فضایل مسجد بوده و ابتکاری برای تأکید بر نماز جماعت در برخی از فضاهای عمومی دانسته می‌شوند. به هر روی مراد از مسجد در این تحقیق تنها اماکنی خواهد بود که استعمال این نام بر آنها به لحاظ لغوی و فقهی صحیح بوده و دارای احکام و فضایل اختصاصی و منصوص باشند.

بررسی کارکرد و نقش مساجد در تعمیق باورهای دینی گرچه برای نخستین بار نیست که مورد توجه قرار گرفته با این همه ابعاد مختلف این موضوع نیازمند اهتمام بیشتر است. برخی از آثاری که به صورت ضمنی به این موضوع پرداخته‌اند عبارتند از: مقالات «نقش اماکن مذهبی تهران در تقویت گفتمان مقاومت و پایداری در دوره قاجار» (قرائتی، ۱۳۹۲: صص ۱۱۵-۱۵۹)، «بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی؛ نمونه پژوهشی تهران در دوره قاجار» (صفری فروشانی و قرائتی، ۱۳۹۵: ش ۳۰)، «نقش اماکن مذهبی در گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی دوره قاجار؛ بررسی مورد تهران» (قرائتی، ۱۳۹۳، ش ۶۰) و کتاب‌هایی با عنوان رساله المسجد اثر عبدالمعطی، وظیفه المسجد فی المجتمع اثر صالح بن ناصر الخزیم (۱۴۱۹ق)، الأثر التربوی للمسجد به قلم صالح بن غانم السدلان (۱۴۱۹ق)، المسجد و دوره التعليمی عبر العصور من خلال الحلق العلمیة اثر عبدالله الوشلی (۱۴۰۸ق)، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی به قلم رضایی (۱۳۸۲)، کارکرد مساجد به قلم جمعی از نویسندگان (۱۳۸۴)، مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی (از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی) اثر فراهتی (۱۳۸۲). گرچه ممکن است در بخشی از این آثار به صورت غیرمستقیم به نقش مساجد در تعمیق باورهای دینی پرداخته شده باشد، این موضوع به صورت مستقل مورد توجه نبوده است. همچنین با وجود اینکه آثار غیرفارسی قرابت بیشتری با مسئله این

تحقیق دارند، ولی ناظر به جوامع عربی و غیر شیعی بوده‌اند و بیگانه از فرصت‌ها و استعداد‌های موجود در جامعه ما می‌باشند.

۱. نقش مساجد در تبلیغ و آموزش باورهای دینی

باور به آموزه‌های دینی از مرحله تبلیغ شروع شده و می‌بایست به مرحله آموزش منتهی شود. در این میان، روشن است که اختلال و ناکارآمدی در هر دو حیطه به ظهور باورهای جاهلانه و قرائت‌های ناصحیح از تعالیم دینی منجر شده و به آسیب‌های جبران‌ناپذیری خواهد انجامید؛ از این رو اهتمام نهادهای متولی تبلیغ و آموزش دینی به محتوا، ابزار و بستر آموزشی بسیار تأثیر گذار است و فقدان ملاحظات پیش‌گفته و فعالیت نهادهای، افراد، مکاتب و گروه‌های معارض یا دست‌کم ناکارآمد خواهد توانست مستقیم یا غیر مستقیم عامل ظهور و بروز باورهای انحرافی و التقاطی در عرصه دین و مذهب گردد. همان‌طور که در تاریخ معاصر، مهدی‌باوری به دلیل خروج از مسیر تبلیغی و علمی بارها باعث ظهور فرقه‌ها و گروه‌های انحرافی همچون باییت، بهائیت و در عصر حاضر احمد الحسن بصری شده است. بررسی این موضوع به‌ویژه در عصر حاضر که ابزارهای تبلیغی و آموزشی تنوع قابل توجهی یافته‌اند، اهمیت بیشتری دارند.

۱.۱. اولویت کارکرد علمی و آموزشی

مساجد از دیرباز و مبتنی بر احادیث اولیای دین، محل فراگیری آموزه‌های دینی در قالب‌های متنوع رفتاری و گفتاری بوده و هستند و این امر نه به عنوان یک کارکرد حاشیه‌ای، بلکه به عنوان یک هدف و انگیزه اصلی از حضور در مساجد بوده است. رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حدیثی توصیه کرده‌اند که انگیزه مؤمنان از حضور در مساجد فراگیری علم و یا آموزش دادن باشد.^۱ نه تنها رسول

۱. قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «من جاء مسجدي هذا لم يأْت الا لخير يتعلمه أو يعلمه فهو بمنزلة المجاهد في سبيل الله ومن جاء لغير ذلك فهو بمنزلة رجل ينظر إلى متاع غيره؛ هر کس به مسجد من آید و هدفی جز این نداشته باشد که خیری را یاد بگیرد یا یاد بدهد، او در حکم مجاهد در راه خداست و هر کس که برای غیر آن آید، همانند مردی است که به کالای شخصی دیگر نظر دارد» (ابن حنبل، بی‌تا، ج ۲: ص ۴۱۸؛ قزوینی، بی‌تا، ج ۱: ص ۸۳؛ محمدی‌ری‌شهری، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ص ۳۴۲). یا در حدیثی دیگر ابی‌الدرداء از رسول الله نقل می‌کند که «ما من رجل یغدوا إلى المسجد لخیر یتعلمه أو یعلمه إلا کتب له أجر مجاهد، لا یتقلب إلا [مغانما]؛ هر کسی که بامدادان برای یاد گرفتن یا یاد دادن خیری به مسجد در آید، دارای اجر مجاهد در راه خداست و باز نمی‌گردد مگر بهره‌مند» (کوفی، ۱۴۰۳ق، ج ۸: ص ۱۷۳).

خدا سَلَّمَ در عصر حاکمیت خود در مدینه، بلکه دیگر پیشوایان معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَامُ نیز به رغم حاکمیت دیگران، بر حضور در مساجد با هدف آموزش و تبلیغ باورهای دینی اصرار داشتند؛ به گونه‌ای که امام علی بن الحسین عَلَيْهِ السَّلَامُ در شرایطی که به تازگی مصائب کربلا را متحمل شده و در عصر خفقان اموی (۴۰-۱۳۲) می‌زیستند، رسالت تبلیغ آموزه‌های اسلامی در مسجد النبی را پی می‌گرفتند و وعظ و ارشاد دینی ایشان در روزهای جمعه از برنامه منظم و مستمر در مسجد النبی بود.^۱ از مضمون برخی از احادیث استنباط می‌شود که برخی از صحابه از حضور در مسجد - به احتمال در غیر اوقات نماز - هدفی جز طلب علم نداشته‌اند.^۲

معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ علاوه بر انتقال معارف دینی به صورت تبلیغ که مشتمل بر قالب‌های بیانی، ادبی، احساسی و استدلالی است، بر ارائه معارف دینی در قالب مباحثه‌های علمی نیز اهتمام ویژه داشتند؛ زیرا همواره مخاطبان پس از آگاهی‌های اولیه و انگیزه‌یابی نیازمندی یک فرایند منضبط آموزشی هستند تا باورهای اولیه را عمق بخشیده و به علم و ایمان و عمل تبدیل کنند و علاوه بر محفوظ ماندن از بدعت‌ها، بر دفاع عالمانه از باورهای خود نیز قدرت یابند.

با مطالعه سیره رسول خدا سَلَّمَ به مواردی بر می‌خوریم که حضرت جلسه‌های علمی در مسجد را بر جلسه‌های عبادی ترجیح می‌دادند و طالبان علم در مسجد را افضل از عابدان توصیف می‌کردند.^۳ اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ نه تنها خود بلکه اصحاب را نیز به تبلیغ و آموزش معارف دینی در

۱. «عن سعید بن المسيب قال: كان علي بن الحسين يعظ الناس ويترجمهم في الدنيا ويرغبهم في أعمال الآخرة بهذا الكلام في كل جمعة في مسجد رسول الله وحفظ عنه وكتب كان يقول: أيها الناس اتقوا الله واعلموا أنكم إليه ترجعون فتجد كل نفس ما عملت في هذه الدنيا من خير محضراً وما عملت من سوء تود لو أن بينها وبينه أمدا بعيداً ويحذركم الله نفسه، ويحك يا ابن آدم الغافل وليس بمغفل عنك» (كلینی، ۱۳۶۲، ج ۸، ص ۷۲؛ صدوق، ۱۴۱۷ق: ص ۵۹۳).

۲. «وعن صفوان بن عسال رضی الله عنه قال: أتيت النبي سَلَّمَ وهو في المسجد متكى على برد على أحمر، فقلت له: يا رسول الله! يا رسول الله! إني جئت أطلب العلم. فقال: مرحباً بطالب العلم، إن طالب العلم لتتحفة الملائكة بأجنتها، ثم يركب بعضها بعضاً حتى يبلغوا سماء الدنيا من محبتهم لما يطلب» (شهيد ثانی، ۱۳۶۸: ص ۱۰۷؛ طبرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۸: ص ۵۴؛ فیض کاشانی، بی تا، ج ۱: ص ۲۳).

۳. «عن عبدالله بن عباس: أن رسول الله مرّ بمجلسين في مسجده، فقال: كلاهما على خير، وأحدهما أفضل من صاحبه، أما هؤلاء فيدعون الله ويرغبون إليه، فإن شاء أعطاهم وإن شاء منعهم، وأما هؤلاء فيتعلمون الفقه والعلم، ويعلمون الجاهل، فهم أفضل. وإنما بعثت معلماً. ثم جلس فيهم» (محمدی ری شهری، بی تا: ص ۳۱۲؛ محمدی ری شهری، ۱۳۷۹: ص ۷۹؛ قزوینی، بی تا، ج ۱: ص ۸۳).

مساجد توصیه کرده و آنها را در این زمینه راهنمایی می‌کردند.^۱ شاید بتوان تأکید و توصیه به حضور در مساجد و بیان فضایل دینی و یا بیان‌هایی همچون شکایت مساجد از تارکان آنها در قیامت و یا آبادانی مسجد به حضور در آن و.. را تلاش اولیای دینی برای گسترش فرایند آموزش معارف دینی در نهاد مسجد دانست.

۱-۲. حاکمیت ضوابط مادی و معنوی

آنچه ترویج و گسترش باورها در مساجد را از دیگر اماکن مذهبی متمایز می‌نماید، ضوابط سخت‌گیرانه الزامی و ارشادی در مساجد است؛ چه اینکه نه تنها معماری و کالبد مساجد که متشکل از مأذنه و منبر بوده و بر نقش رسانه‌ای و تبلیغی مسجد تأکید می‌کند، بلکه برنامه‌ها، متولیان و حتی موضوع‌های قابل طرح در مسجد نیز می‌بایست بر ضوابط و شرایط فقهی، اخلاقی و اجتماعی منطبق باشد؛ برای نمونه امام صادق علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر زمان شیخی را دیدید که در مسجد در صدد طرح فرهنگ جاهلی است او را با پرتاب سنگ‌ریزه متنبه سازید.^۲ این توصیه‌ها و عملکردها حکایتگر اهتمام دین به صیانت از جایگاه تبلیغی و آموزشی مسجد و ممانعت از فعالیت تبلیغی ناآگاهان است. با تکیه بر گزارش پیش‌گفته قالب‌های ارائه نیز بسیار مهم و نقش‌آفرین‌اند؛ زیرا باورها و معارفی که تنها در قالب بیان خواب، قصه، شعر یا تجربه‌های شخصی عرضه شوند، با قالب‌های سنجش‌ناپذیری از جنس خود ابطال خواهند شد؛ از این رو اعتبار محتوا و معارف دینی نمی‌تواند جبران‌کننده سستی ابزارها و قالب‌های ارائه باشد.

۱-۳. استمرار فرایند تبلیغ و آموزش

امتیاز دیگر معارف عرضه‌شده در مساجد در مقایسه با دیگر نهادها، استمرار و گستردگی ارتباط است؛ چه اینکه برگزاری مجالس و برنامه‌های مذهبی در ایام خاص، زمینه‌ساز ظهور نوعی از

۱. «عن أبان بن تغلب، قال قلت لأبي عبد الله عليه السلام: إني أقعد في المسجد فيجيئ الناس فيسألوني فإن لم أجبهم لم يقبلوا مني، وأكره أن أجبهم بقولكم وما جاء عنكم فقال لي: انظر ما علمت أنه من قولهم فأخبرهم بذلك» (طوسی، بی‌تا، ج ۲: ص ۶۲۲؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۲: ص ۸۰).

۲. «امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله: إذا رأيتم الشيخ يحدث يوم الجمعة في المسجد بأحاديث الجاهلية فأرموا رأسه بالحصى» (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ص ۴۳۳).

دین‌داری موسمی و مناسبتی در جامعه شده است؛ به گونه‌ای که در چند روزی از سال کوری و برزن و خانه‌ها مملو از ابزارهای ارتباطی، مفاهیم و پیام‌های معرفی شده و پس از اتمام این ایام، به یکباره نه از ابزارها نشانی می‌ماند و نه از پیام‌ها، مخاطبان و حتی پیام‌دهندگان.

گویا موسمی بودن مراسم و تبلیغات معنوی باعث رواج دین‌داری فصلی و محدود ساختن فهم و عمل به باورهای دینی در محدوده‌های تعیین‌شده زمانی و مکانی شده است. نه تنها این گونه دین‌داری، بلکه متولیان این گونه از فعالیت‌ها نیز در ایام محدودی از سال با ساز و برگ رسانه‌ای پر زرق و برق به یکباره ظهور کرده و برنامه‌ها و برنامه‌ریزان فعال در اجتماع‌های مستمر مذهبی را متأثر از خود می‌نمایند بدون اینکه نسبت به بازتاب‌ها و پیامدهای مثبت و منفی این برنامه‌ها مسئولیتی را بپذیرند. این درحالی است که برنامه‌های مسجد گرچه متأثر از محدودیت‌های فقهی و اخلاقی چندان دارای زرق و برق‌های خیره‌کننده نیست، به دلیل محدود نبودن فعالیت‌هایش به روزهای خاصی از سال، ترسیم‌کننده گفتمان دینی فراگیر و مستمر بوده و با باورهای نمادین، زودگذر و محدود شده دینی (سکولار) تناسب چندانی ندارند.

۱-۴. جامع بودن محتوای تبلیغی و آموزشی

از دیگر امتیازات آموزش‌های دینی در مساجد که موجب تعمیق باورهای دینی می‌شود، محدود نماندن باورهای تبلیغ‌شده در قالب‌های مناسکی و آیینی است؛ چه اینکه از آسیب‌های رایج در باورهای دینی به‌ویژه در عصر حاضر، آیینی شدن باورهای دینی و کارکرد نمادین یافتن آنها می‌باشد. در چنین شرایطی معارف دینی به جای اینکه در ابعاد مختلف اجتماعی جاری و حاکم باشد، به بهانه تقدیس شدن، از دسترس مردم خارج شده و نوعی از تشیع مناسکی را در مقابل تشیع فقهاتی بر پا می‌دارد. در تشیع مناسکی باورهای دینی در قالب‌های شعری و ادبی رایج در مراسم مذهبی محدود مانده و قرار نیست نقش مسئولانه‌ای در عرصه‌های مختلف اجتماعی ایفا نمایند. مساجد بر خلاف بیشتر اماکن مذهبی، متأثر از احکام اختصاصی و تکلیف‌آور خود که از ساخت مسجد آغاز شده و حتی برگزاری نماز، امامت جماعت و تولیت مسجد را نیز شامل می‌شود، نمی‌تواند محدود به شعارها باقی مانده و مخاطبان مسجد نمی‌توانند پایبندی خود به آموزه‌ها و معارف دینی را تنها در تشکیل اجتماعات و حرکت‌های نمادین و یا زمزمه اشعار و قالب‌هایی از این دست به منصف ظهور رسانند؛ چه اینکه حتی حضور در مسجد، مشروط به تحصیل شرایط اولیه و تعهدات فقهی، اخلاقی، اعتقادی، فرهنگی و

اجتماعی است. این الزامات حتی در معماری و تزیینات به کار رفته در اماکن مذهبی نیز قابل ملاحظه است؛ به گونه‌ای که در مساجد کمتر می‌توان شاهد تصاویر، مضامین، کتیبه‌ها و محتواهای نکوهش شده در آموزه‌های دینی بود.

۱.۵. دسترسی آسان به منابع و کارشناسان دینی

از دیگر ویژگی‌های آموزشی مساجد که نقش مهمی در تعمیق باورهای دینی دارد، فراگیری و تنوع مخاطبان و حاکم نبودن متغیرهای صنفی، اجتماعی، سیاسی، نژادی و حتی فرقه‌ای در مساجد است؛ بدین معنا که بر اساس آیات قرآنی هرگونه عامل جلوگیری کننده از بهره‌مندی مردم از مساجد از بزرگ‌ترین ظلم‌ها دانسته شده است.^۱ در چنین شرایطی است که فضای حاکم در مساجد به دور از تنش‌های اجتماعی بوده و حتی فرقه‌های مذهبی متخاصم نیز قادر نخواهند بود از حضور مخالفان در مساجد خود ممانعت کنند. این ویژگی افزون بر ایجاد شرایط عادلانه در بهره‌مندی از آموزش‌های مسجد، زمینه‌ساز گفت‌وگو، تعامل و تضارب آرا در مقولات معرفتی خواهد بود و این امر خود یک اصل مهم در تعمیق باورهای دینی است. همچنان‌که خداوند در قرآن کریم به این اصل تصریح دارد: «فَبَشِّرْ عِبَادِ (۱۷) الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أَولَئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ؛ پس مژده ده بندگان مرا (۱۷) آنهایی که سخنان مرا گوش فرا می‌دهند و از بهترین آنها پیروی می‌کنند، آنها هستند که خدا هدایتشان کرده و آنها هستند که صاحبان خرد ناب‌اند.» (زمر: ۱۷-۱۸).

به دلیل مناقشه‌های سیاسی دولت‌های اسلامی و افول گفتمان‌های تقریبی و به دور از سیاست‌ورزی اجانب، در عصر حاضر این عنصر نجات‌بخش را تنها می‌توان در مناسک حج مشاهده کرد. با توجه به رواج جریان‌های تکفیری و مناقشه‌های خونین مذهبی در عصر حاضر به نظر می‌رسد هرگونه اقدام و یا تدبیری که فروکاهنده نقش آفرینی مساجد در این کارکرد خود باشد، اشتباهی جبران‌ناپذیر در این زمینه خواهد بود.

البته گرچه عمده ویژگی‌های پیش‌گفته در بیشتر مساجد وجود دارد، «مسجد - مدرسه»‌ها که از نهادهای مهجور مانده عصر ما هستند، در این کارکرد دارای نقش مؤثرتری بوده‌اند؛ به گونه‌ای که

۱. «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ؛ و کیست ظالم‌تر از کسی که از مساجد خدا جلوگیری کرد از این که نام او در آنها برده شود» (بقره: ۱۱۴).

در اکثر شهرهای مذهبی و حتی تهران و در مقطع زمانی عصر قاجار، شاهد فعالیت بیش از سی مسجد - مدرسه هستیم که برخی از آنها ظرفیت آموزش بیش از ۲۰۰ طلبه را داشتند.^۱ مسجد - مدرسه‌ها نه مساجدی بودند که در آنها تنها به امور عبادی پرداخته شود و نه مدرسی که در آنها گاهی مباحث نظری و بیگانه از نیازها و مطالبات واقعی جامعه تدریس شود، بلکه مساجدی بودند که با بهره‌مندی از فضایی آموزشی و علمی، طلاب را به صورت خاص و عموم مردم را به صورت عام از فعالیت‌های آموزشی خود بهره‌مند می‌ساختند. برخی از امتیازات ویژه مسجد - مدرسه‌ها در تعمیق باورهای مذهبی را می‌توان به‌اختصار چنین برشمرد:

- آشناسدن مدرسان و محصلان علوم دینی با نیازها و چالش‌های جامعه و هدایت مباحث به سوی این نیازها و مطالبات؛

- ارتباط بی‌واسطه مردم با عالمان و منابع دینی به دلیل در دسترس بودن طلاب، استادان و حتی منابعی همچون کتابخانه برای عموم مردم؛

- اطلاع‌یافتن روحانیون و مبلغان دینی با جدیدترین شبهات و چالش‌ها به‌واسطه ارتباط مستمر و همه‌روزه با مردم.

- مشارکت و فعالیت استادان، محققان، طلاب، امامان و مبلغان دینی در یک نهاد و برنامه‌فراگیر عبادی - آموزشی که می‌توانست فعالیت‌های دینی به‌ویژه تعمیق باورها را به صورت جامع و همه‌جانبه تحقق بخشد.

۲. نقش مساجد در نظارت بر باورهای دینی

بسنده‌کردن به تبادل محتوای دینی و نظارت‌داشتن بر پیام‌ها و چگونگی انتقال مفاهیم، خواهد توانست ارتباطات دینی را از فرصتی در جهت تبلیغ و تعمیق باورهای دینی به تهدیدی مخاطره‌آمیز تبدیل کند. در این میان، مساجد به دلیل ضوابط دینی و اجتماعی‌شان، آسیب‌پذیری کمتری دارند. امتیازات مساجد در نظارت بر باورهای دینی را می‌توان به‌اختصار چنین برشمرد:

۲-۱. نظارت عالمان بر فعالیت‌های دینی

از امتیازات مساجد، اشراف عالمان و کارشناسان دینی بر فعالیت‌های تبلیغی و در نتیجه تعمیق

۱. به لحاظ کالبدی برخی از این اماکن، مانند مسجد - مدرسه کاظمیه، مسجد و مدرسه دو بنای مجزا بودند که با راهرویی به هم متصل می‌شدند و برخی مانند مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم (شهید مطهری)، ساختمانی تلفیقی و حیاطی مشترک داشتند (حسینی بلاغی، ۱۳۸۶: ص ۴۵).

باورهای دینی می‌باشد. این امتیاز از آن جهت اهمیت دارد که در عرصه تبلیغ و تعمیق باورهای دینی، نقش‌آفرینی افراد و اصنافی که فاقد آگاهی‌های لازم اند باعث شده است تا علاوه بر رواج قرائت‌ها و گفتمان‌های نامعتبر یا کم‌اعتبار، آسیب‌هایی مانند ایجاد دین‌باوری کاذب، تغییر اولویت‌ها، افراط‌گرایی و اندیشه‌های التقاطی بروز و ظهور یابد. این فرایند چالش‌زا در مواردی نه به عنوان یک تهدید بالقوه، بلکه به یکی از ویژگی‌های همیشگی برخی از جوامع اسلامی تبدیل شده و شرایط نامطلوبی را در سطح کمی و کیفی باورهای مذهبی ایجاد کرده است. انگاره برتری برخی امامزادگان بر ائمه علیهم‌السلام یا انبیای الهی علیهم‌السلام، محدودشدن شناخت از ائمه علیهم‌السلام به سوگواره‌ها و ناتوانی مؤمنان از صیانت و دفاع عالمانه از باورهای دینی، منحصرشدن مسیر انتقال معارف دینی از طریق ادبیات آیینی و برخورد‌های نمادین با مفاهیم دینی از نشانه‌های چنین آسیبی است؛ از این‌رو به نظر می‌رسد شایسته است ذاکران و دیگر متولیان تبلیغ دینی مرجعی بجز عالمان فرهیخته دینی نداشته باشند و مناسبات دینی را به بازارهای رقابتی و معادلات معمول در عرصه و تقاضا تبدیل نکنند.

در این میان به نظر می‌رسد برخی از متولیان دینی نیز بدون توجه به ضرورت تعمیق باورهای دینی، در صدد توجیه و سندسازی برای باورها و رفتارهای عوامانه و حتی خرافی در عرصه دین و یا تقدم کمیت‌ها بر کیفیت‌ها برآمده و به دلیل موقعیت‌طلبی یا فقدان جسارت، از رسالت اصلی خود در هدایت مردم بازمانده‌اند.

به هر روی باورها، عبادت‌ها و حتی رفتارهای دینی افراد در مساجد، تحت اشراف عالمان باتقوا و مسئولیت‌پذیری همچون امامان جماعت‌ها قرار می‌گیرند؛ شرایطی که از یک اصل مهم پیروی می‌نماید و آن «نظارت عالم بر عابد» است. موضوعی که در قرآن کریم^۱ و احادیث متعدد بر آن بسیار تأکید شده است؛^۲ زیرا عابد در پی نفع و مصلحت خود و عالم در پی نجات امت بوده^۳ و

۱. «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ نَرَجَاتُ؛ خدا هم کسانی از شما را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که به آنها دانش عطا شده درجاتی (در دنیا و آخرت) بالا برد و خداوند از آنچه می‌دانید آگاه است» (مجادله: ۱۱).

۲. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه‌السلام قَالَ: عَالِمٌ يَنْتَعِبُ بِعِلْمِهِ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ أَلْفَ عَابِدٍ؛ عالمی که از علمش سود برده شود افضل است از هفتاد هزار عابد» (کلینی، ۱۳۶۲، ج: ۱، ص: ۳۳).

۳. «قَالَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرَّضَا علیه‌السلام: يُقَالُ لِلْعَابِدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَعَمَ الرَّجُلُ كُنْتُ - هَمَّتْكَ ذَاتُ نَفْسِكَ وَ كَفَيْتَ مَوْتَتَكَ فَادْخُلِ الْجَنَّةَ أَلَا إِنَّ الْقَبِيَةَ مِنْ أَقَاضِ عَلَى النَّاسِ خَيْرَةٌ وَأَتَقَدَّهُمْ مِنْ أَغْدَانِهِمْ وَ وَقَرَّ عَلَيْهِمْ نَعَمَ جَنَانِ اللَّهِ تَعَالَى وَ حَضَلَ لَهُمْ رِضْوَانُ اللَّهِ تَعَالَى

چه بسیار امت‌هایی که شیطان آنها را از راه بدعت و عبادت بدون علم به شرک و کفر و الحاد رهنمون شده است و این عالمان هستند که با بصیرت‌افزایی و تعمیق باورهای دینی مانع چنین هلاکت‌هایی می‌شوند.^۱

۲-۲. نظارت عمومی مؤمنان

در محیط مسجد افزون بر نظارت عالم و امام مسجد بر فعالیت‌های تبلیغی و دینی، عامل دیگری نیز به صورت عمومی و غیرمستقیم به نظارت و اصلاح رفتار، گفتار و باور دینی می‌انجامد و آن اجتماع مؤمنان است. مؤانست، ارتباطات، الگوگیری و تعاملاتی از این دست همواره موجب هم‌افزایی در فعالیت‌ها و باورهای صحیح و اصلاح کاستی‌ها و کج‌روی‌ها خواهد بود. البته نباید فراموش کرد که دیگر فعالیت‌های مسجد نباید رسالت اصلی این نهاد را در فراهم آوردن مقدمات این اجتماع مفید از میان ببرد. این اهتمام را می‌توان در احادیث نبوی نیز مشاهده کرد؛ آنجا که به‌رغم فعالیت‌های اقتصادی، امنیتی، فرهنگی و حتی رفاهی مساجد در عصر نبوی، ایشان تصریح می‌فرمود که نباید مسجد از وظیفه اصلی خود بازمانده و به محلی برای اعلام گمشده‌ها، برکشیدن شمشیر، انشای شعر و حتی مسیری برای عبور قلمداد شود؛^۲

وَيَقَالُ لِلْقَبِيهِ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُ لَا يُتَامُ آلُ مُحَمَّدٍ الْهَادِي لِضَعْفَاءِ مَجِيهِمْ وَ مُوَالِيهِمْ فَفَ حَتَّى تَشْفَعَ لِكُلِّ مَنْ أَخَذَ عُنْكَ أَوْ تَعَلَّمَ مِنْكَ فَيَقْتَفِي فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَعَهُ فِتَاماً وَ فِتَاماً حَتَّى قَالَ عَشْرًا وَ هُمُ الَّذِينَ أَخَذُوا عَنْهُ غُلُومَهُ وَ أَخَذُوا عَنْهُ أَخَذَ عَنْهُ وَ عَمَّنْ أَخَذَ عَنْهُ أَخَذَ عَنْهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَانظُرُوا كَمْ صَرَفَ مَا بَيْنَ الْمُنْتَرِلَتَيْنِ؛ روز قیامت به عابد گویند: «آفرین! چه آدم خوبی! خودت را نجات دادی و هیچ کاری به دیگران نداشتی. پس داخل بهشت شو. آگاه باشید که فقیه کسی است که خیرش را به همه مردم می‌رساند، و از دست دشمنانشان می‌رهاند. و برای آنان نعمت‌های بهشت‌خدايي را تمام و کمال دریافت می‌کند، و رضوان الهی را برایشان بدست می‌آورد. و به فقیه گفته شود: ای سرپرست ایتم آل محمد، دوستدار ضعفاي شيعه و موالي آنان، بایست تا شفاعتت را مشمول هر که از تو دانشی آموخته، نمایی، پس می‌ایستد و گروه گروه؛ تا ده گروه صد هزار نفری را وارد بهشت می‌کند، و ایشان همان افراد علم آموخته و شاگرد او تا روز قیامتند، حال تفاوت میان دو جایگاه [عابد و فقیه] را بنگرید» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ص ۱۷).

۱. «وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ سَبْعِينَ دَرَجَةً بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ خُصُّ الْقَرِيبِ سَبْعِينَ عَاماً وَ ذَلِكَ أَنَّ الشَّيْطَانَ يَدْعُ الْبِدْعَةَ لِلنَّاسِ فَيُبَصِّرُهَا الْعَالِمَ فَيُنْهَى عَنْهَا وَالْعَابِدَ فُقِيلٌ عَلَى عِبَادَتِهِ لَا يَتَوَجَّهَ لَهَا وَلَا يَعْرِفُهَا» (مجلسی، بی تا، ج ۲: ص ۲۴).
۲. «عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ... وَ نَهَى عَنْ أَنْ يُنْشَدَ الشُّعْرُ أَوْ يُنْشَدَ الضَّائِلَةُ فِي الْمَسْجِدِ وَ نَهَى أَنْ يُسَلَّ السَّبْفُ فِي الْمَسْجِدِ» (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ص ۸)؛ «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْأَكْلِ عَلَى الْجَنَابَةِ وَ قَالَ إِنَّهُ يُورِثُ الْفَقْرَ وَ نَهَى عَنْ تَقْلِيمِ الْأَطْفَالِ بِالْأَشْنَانِ وَ عَنِ السَّوَالِكِ فِي الْحَمَامِ وَ السَّخَّعِ فِي الْمَسَاجِدِ وَ نَهَى عَنْ أَكْلِ سُورِ الْقَارَةِ وَ قَالَ لَا تَجْعَلُوا الْمَسَاجِدَ طُرُقاً حَتَّى تُضَلُّوا فِيهَا رُكْعَتَيْنِ» (همان، ص ۴).

کارکردهایی که امروزه به صورت مجالس ختم و عزاداری در مساجد توطن یافته‌اند. بر این ویژگی نه تنها در فعالیت، بلکه در تأسیس مساجد نیز تأکید شده است؛ چه اینکه مساجد حتی در مرحله ساخت نیز می‌بایست تابع مصالح دینی و اجتماعی باشند. این موضوع را می‌توان در تاریخ و سیره معصومین علیهم‌السلام نیز پیگیری کرد. طبرسی در تفسیر مجمع البیان و برخی دیگر از مفسران، علت اصلی تخریب مسجد قبیله بنی غنم بن عوف (مشهور به مسجد ضرار) به دستور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را تهدید شدن اتحاد و انسجام امت اسلامی بیان کرده‌اند؛ زیرا انگیزه این گروه، ایجاد پایگاهی در مقابل مسجد النبی تحت عنوان مقدس مسجد بود (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵: ص ۱۲۵). نیز امام صادق علیه‌السلام به نقل از امیر المومنین علیه‌السلام از خواندن نماز در چهار محوطه در کوفه منع کردند؛ چه اینکه این چهار محل را کسانی ساخته و مسجد نام نهاده بودند که تلاش داشتند جماعت حضرت در مسجد کوفه را خلوت کنند (صدوق، بی‌تا، ج ۱: ص ۳۳۳). این ظرافت‌ها در فعالیت مساجد به‌رغم تعدد و تنوع زیاد، اهمیتی دو چندان دارد.

۲-۳. نظارت محیطی و غیر مستقیم

مؤانست مبلغان و عالمان دینی با مردم در محیط مسجد افزون بر اصل پیش‌گفته، یک امتیاز اختصاصی دیگری نیز دارد و آن «دعوت به غیر زبان» می‌باشد. موضوعی که در احادیث با عنوان «كُونُوا دُعَاةَ النَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ» مورد تأکید قرار گرفته است.^۱ روحانیت تنها در مسجد فرصت نظارت، ارشاد و راهبری مادی و معنوی جامعه را می‌یابد. فرصتی که به زمان و مکان خاصی محدود نبوده و شرایط محیطی و پیرامونی کمتر می‌توانند آن را به خدمت گیرند. ائمه علیهم‌السلام نه تنها خود در مسجد حضور می‌یافتند، بلکه بر افراد و مبلغان مساجد نیز حتی المقدور نظارت داشته و در صورت امکان آنها را در حوزه محتوا، ابزار و قالب انتقال راهنمایی می‌کردند.^۲ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز در غیر اوقات نماز به مسجد سرکشی می‌کرد و بر مجالس و گفت‌وگوهای که در مسجد برگزار می‌شد نظارت داشتند و علاوه بر مشارکت، به

۱. «قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه‌السلام كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ لِيُرَوْا مِنْكُمْ السُّورَعُ وَالِاجْتِهَادُ وَالصَّلَاةُ وَالْخَيْرُ فَإِنَّ ذَلِكَ دَاعِيَةٌ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ص ۷۸).

۲. «كان أبو الحسن علیه‌السلام يأمر محمد بن حكيم أن يجالس أهل المدينة في مسجد رسول الله و أن يكلمهم و يخاصمهم حتى كَلَّمَهُمْ فِي صَاحِبِ الْقَبْرِ وَ كَانَ إِذَا انصَرَفَ إِلَيْهِ، قَالَ: مَا قَلْتُ لَهُمْ وَ مَا قَالُوا لَكَ. و يرضى بذلك منه» (مجلسی، بی‌تا، ج ۲: ص ۱۳۷).

اولویت بندی آنها اقدام می کردند.^۱

باید توجه داشت که در عصر حاضر به دلیل تنوع و تعدد عناصر تمایزهای اجتماعی مانند نژاد، قومیت، طبقات اجتماعی، احزاب سیاسی و حتی مقلدان مراجع دینی مختلف، امام جماعت برای حفظ اشراف و نظارت خود بر مسجد و اهل آن می بایست مهارت‌ها و دانش‌های مختلفی را بیاموزد. دانش‌ها و مهارت‌هایی که نه به عنوان فعالیت‌های خارج از برنامه و متفرقه، بلکه به عنوان درس‌های اصلی مورد توجه برنامه‌ریزان حوزه قرار داشته باشد. به باور مقام معظم رهبری «حوزه‌های علمیه برای آماده‌سازی روحانیانی در این طراز، وظیفه‌ای ذاتی و طبیعی دارند. اگر مسجد، کیفیت شایسته خود را بیابد، هزینه‌های مادی و معنوی بسیاری از دوش جامعه و مردم و مسئولان برداشته خواهد شد».^۲

۳. نقش مساجد در پاسخ‌گویی به مسائل

فاصله گرفتن مراکز آموزش معارف دینی و به تبع آن سرفصل‌ها، متون و در مواردی استادان از متن جامعه و غور در مطالعات و مباحث نظری صرف و بیگانه از مطالبات اجتماعی باعث شده است هم برخی از دغدغه‌مندان و کنشگران اجتماعی از نقش‌آفرینی مؤثر نهادهای دینی در عرصه‌های مختلف اجتماعی مأیوس شوند و هم دانش‌پژوهان علوم دینی در مواجهه با مسائل و مشکلات، خود را فاقد دانش و مهارت لازم برای پاسخ‌گویی و انجام رسالت دینی خود ببینند. برخی از مهم‌ترین امتیازات مسجد در پاسخ‌گویی به مسائل جامعه را می‌توان چنین برشمرد:

۳-۱. فهم دقیق از مطالبات، مسائل و شبهات دینی

در کشاکش تقاضای روزافزون گروه‌های مختلف اجتماعی در مطالبه راهکارهای دینی در حل مشکلات فردی و اجتماعی، عرضه نه چندان مطلوب محتوا و راهکارهای دینی، موجب

۱. «وعن صفوان بن عسال رضي الله عنه قال: أتيت النبي ﷺ وهو في المسجد متكي على برد علي أحمد، فقلت له: يا رسول الله! يا رسول الله! إني جئت أطلب العلم. فقال: مرحباً بطالب العلم، إن طالب العلم لتُحْتَمَّ الملائكة بأجنتها، ثم يركب بعضها بعضاً حتى يبلغوا سماء الدنيا من محبتهم لما يطلب» (شهيد ثانی، ۱۳۶۸: ص ۱۰۷؛ طبرانی، ۱۴۰۵: ج ۸: ص ۵۴؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱: ص ۲۳؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۶: ص ۱۳۰).

۲. <http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=17503>

پیام به بیستمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/۷/۱۹.

سرگردانی و در مواردی تجربه راهکارهای به ظاهر معنوی و تحمل آسیب‌های مادی و معنوی از سوی مخاطبان شده است. در این میان به نظر می‌رسد در میان گروه‌های مختلف حوزوی، بیشتر روحانیون مرتبط با مسجد توانسته‌اند برداشتی واقعی از مطالبات مردم داشته و در حد مقدور پاسخ این مطالبات را در منابع، نهادها و محافل دینی بجویند.

۳-۲. شناخت دقیق پرسش و پرسشگر

از آنجاکه ارائه راهکارهای معنوی برای مشکلات فردی آحاد جامعه در رسانه‌های جمعی یا شبکه‌های اجتماعی، گرچه مزایایی از جمله گستردگی مخاطبان و سهولت و صرفه اقتصادی در انتقال معارف دینی دارد، به جد از صلاحیت‌ها، شرایط و ملاحظات فردی، جنسیتی، قومی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مخاطبان غفلت می‌کند و در بهترین حالت نسخه‌هایی برای افرادی فرضی هستند؛ زیرا گرچه مخاطب کتاب یا شبکه‌های اجتماعی افراد حقیقی‌اند، کارشناس دینی به دلیل نداشتن ارتباط حضوری با مخاطب، تنها قادر خواهد بود تصویری مبتنی بر گفت‌وگو یا اطلاعات مندرج در پروفایل مخاطب را در ذهن خود ایجاد کند و با محور قرار دادن این تصویر به ارائه راهکار بپردازد.

بی‌گمان نمی‌توان منکر نقش ابزارهای ارتباطی در توسعه و تبلیغ آموزه‌های دینی بود، ولی بسنده کردن به چنین ارتباطی و احاله ندادن مخاطبان به ارتباط مستقیم با کارشناسان، نهادها و منابع دینی، می‌تواند از علل نبود عمق‌یابی باورهای دینی در آحاد جامعه دانسته شود. در این میان، عالمان دینی در مساجد این امکان را خواهند داشت تا پس از شناسایی استعدادها و نقاط ضعف و قوت آنها، همچنین شرایط فردی، خانوادگی و اجتماعی مخاطب، به کشف پرسش اصلی و علل شکل‌گیری آن و ارائه راهکار اختصاصی و کاربردی برای مخاطب بپردازند.

۳-۳. دسترسی آسان پرسشگر به پاسخگو

مساجد در کارکرد پاسخ‌گویی به دلیل فقدان محدودیت‌ها و دیوان‌سالاری‌های اداری، میزبان افراد مختلف بوده و مبلغان و امامان مسجد به دلیل حضور پیوسته در مسجد شناخت اجمالی از مخاطب و نیز فرصت آشنایی بیشتر با وی را دارند. همچنین ابزار پاسخ‌گویی به گفت‌وگو محدود نبوده و به دلیل امکان ملاقات‌های متعدد و بدون هزینه، هم عالم دینی و هم پرسشگر فرصت زیادی برای شناخت بیشتر یا آزمودن راهکارها در اختیار خواهند داشت. مساجد در مقایسه با دیگر نهادها دارای استقلال بیشتری هستند و به دلیل فراگیری‌شان در تمامی شهرها،

محلات و حتی روستاها می‌توانند دسترسی فراگیر و آسانی را برای مخاطبان ایجاد کنند.

۳-۴. ارائه راهکارهای کاربردی

شناخت پاسخگو از پرسشگر و ارتباط دوسویه و پی‌گیر از دیگر امتیازهای مساجد در پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی می‌باشد؛ زیرا امام مسجد به دلیل حضور مستمر در مسجد با شناخت از سطح و شرایط فردی و نوعی مخاطبان، همچنین مسائل و نیازهای مادی و معنوی‌شان، به انتخاب محتواها، قالب‌ها و راهکارهای مورد نیاز در حل مسئله و اولویت‌بندی آنها اقدام می‌کند. این در حالی است که به دلیل موقت بودن فعالیت‌ها و یا متغیر بودن مخاطبان چنین امکانی برای مبلغان در غیر از مسجد کمتر وجود دارد.

جایگاه اجتماعی امام مسجد نیز می‌تواند به وی کمک رساند تا از فرصت‌هایی که دیگر اهالی مسجد در اختیار دارند برای حل مسئله مورد نظر سود جوید. نقش مسجد در حل مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی نه تنها در سخنان رهبر فقید انقلاب^۱ بلکه در تاریخ معاصر دارای مصادیق بی‌شماری است. مقام معظم رهبری نیز پاسخ‌گویی امانان مساجد به مسائل و نیازهای احاد جامعه را از وظایف مهم و همیشگی ایشان دانسته‌اند^۲ که می‌بایست فرصت و آموزش‌های لازم را برای آن در نظر گرفت.

نتیجه‌گیری

بی‌توجهی به اصالت، اتقان، جامعیت و اعتبار باورهای دینی در جامعه سبب شده است که طیف وسیعی از باورها و مظاهر دین‌داری در جامعه بروز و ظهور یابند که به دلیل کم‌اطلاعی یا عامدانه جامعه مؤمنان را به بیراهه‌های اعتقادی و فکری رهنمون می‌شوند. دستاورد این نوع از دین‌داری نه تنها مهجور ماندن مفاهیم اصیل دینی است، بلکه عوام‌زدگی، خرافه‌گرایی،

۱. «مسجد مرکز تبلیغ است، در صدر اسلام از همین مسجدها جیش‌ها، ارتش‌ها راه می‌افتاده، مرکز تبلیغ احکام سیاسی - اسلامی بوده، هر وقت یک گرفتاری را طرح می‌کردند صدا می‌کردند: «الصلوة مع الجماعة». اجتماع می‌کردند، این گرفتاری را طرح می‌کردند، صحبت‌ها را می‌کردند» (امام خمینی، بی‌تا، ج ۱۰: ص ۱۶ و ۱۷).

۲. «باید در مساجد سه وعده نماز جماعت برگزار شود و ائمه جماعات سر وقت و بدون تعطیل، نمازهای جماعت را اقامه کنند و پس از آن ضمن سخن‌گفتن با مردم به سؤالات آنها پاسخ دهند. مسجد سنگر است و امام جماعت به عنوان صاحب این سنگر باید با حضور همیشگی خود در مسجد برای جذب مردم به سوی آن تلاش کند» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳/۱/۴).

اباحه‌گرایی و مسئولیت‌گریزی موجب انزوای دین و دین‌داران از جامعه، محدودشدن دین‌داری به اماکن و زمان‌های خاص (موسمی شدن دین) و یأس از کارگشایی دین در جامعه خواهد بود. علت اصلی چالش‌های پیش‌گفته را می‌توان نداشتن اهتمام به تعمیق باورهای دینی و بسنده کردن به کمیت‌ها دانست. آنچه می‌تواند از این نابسامانی بکاهد توجه دادن جامعه به مرجعیت روحانیون آگاه و مساجد به عنوان نهادهای معتبر دینی است؛ زیرا باورهای دینی افزون بر تبلیغ و آموزش در موارد متعددی نیازمند نظارت، هشدار و صیانت از انحرافات محسوس و نامحسوس در دین‌داری می‌باشد. از سوی دیگر کارآمدی دین نیز به پاسخ‌گویی به مسئله‌های فردی و اجتماعی با رعایت ملاحظات دقیق وابسته است و این پاسخگویی و کارآمدی در بهترین حالت در فضایی مانند مساجد محقق خواهد شد.

کتابنامه

قرآن کریم.

۱. ابن حنبل، احمد (بی‌تا)، مسند احمد، بیروت: دار صادر.
۲. امام خمینی، روح الله (بی‌تا)، صحیفه امام، تهران: مؤسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی.
۳. حسینی بلاغی، سیدحجت (۱۳۸۶)، گزیده تاریخ تهران، چ ۱، تهران: مازیار.
۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۲۰/۷/۱۳۸۹)، «پیام مقام معظم رهبری به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز».
۵. رضایی، علی (۱۳۸۲)، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم: الثقلین.
۶. ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی - هنری مساجد (۱۳۸۴)، کارکرد مساجد، تهران: رسا نشر.
۷. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن کمال (بی‌تا)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت: دار المعرفه.
۸. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۶۸)، منیة المرید، تحقیق: رضا مختاری، بی‌جا: دار الاعلام الاسلامی.
۹. صالح بن غانم السدلان (۱۴۱۹ق)، الأثر التربوی للمسجد، عربستان: وزراء الشؤون الاسلامیه.
۱۰. صالح بن ناصر الخزیم (۱۴۱۹ق)، وظیفه المسجد فی المجتمع، عربستان: وزارة الشؤون الاسلامیه.

۱۱. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی (۱۴۰۴ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۲. _____ (۱۴۱۷ق)، الامالی، قم: البعثه.
۱۳. _____ (بی تا)، الخصال، مقدمه و ترجمه و تصحیح: سید احمد فهری زنجانی، بی جا: انتشارات علمیه اسلامیة.
۱۴. صفری فروشانی، نعمت الله و حامد قرائتی (۱۳۹۵)، « بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی؛ نمونه پژوهشی تهران در دوره قاجار»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، ش ۳۰.
۱۵. طبرانی، ابوالقاسم سلیمان بن احمد (۱۴۰۵ق)، معجم الکبیر، تحقیق و تخریح: حمدی عبد المجید السلفی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۶. طبرسی (۱۴۱۵ق)، مجمع البیان، بیروت: دارالاعلمی.
۱۷. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۰۳ق)، احتجاج، مشهد: مرتضی.
۱۸. طوسی، شیخ الطائفة محمد بن حسن (بی تا)، اختیار معرفة الرجال، تحقیق: میرداماد استرآبادی، قم: مؤسسه آل البيت.
۱۹. عبد المعطی، بهجت (بی تا)، رسالة المسجد، بی جا: دار الانصار.
۲۰. عناصری، جابر (۱۳۸۳)، «تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران»، شیعه شناسی، ش ۷.
۲۱. فراهتی، عباسعلی (۱۳۸۲)، مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی (از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی)، تهران: ستاد عالی هماهنگی کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد.
۲۲. فیض کاشانی، محسن (بی تا)، المحجة البيضاء فی تهذیب الأحياء، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
۲۳. قرائتی، حامد (۱۳۹۲)، «نقش اماکن مذهبی تهران در تقویت گفتمان مقاومت و پایداری در دوره قاجار»، فصلنامه مطالعات تاریخی، ش ۴۱.
۲۴. _____ (۱۳۹۳)، «نقش اماکن مذهبی در گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی دوره قاجار؛ بررسی مورد تهران»، فصلنامه تاریخ اسلام، ش ۶۰.
۲۵. قزوینی، محمد بن یزید (بی تا)، سنن ابن ماجه، بیروت: دار الفکر.

۲۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۶۲)، کافی، تهران: اسلامیه.
۲۷. کوفی، ابن ابی شیبہ (۱۴۰۳ق)، المصنف، بیروت: دارالفکر.
۲۸. مجلسی، محمدباقر (بی تا)، بحار الانوار، بیروت: دار الوفاء.
۲۹. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹)، التبلیغ فی الكتاب والسنة، قم: دار الحديث.
۳۰. _____ (۱۴۲۵ق)، موسوعة العقائد الإسلامية، قم: دار الحديث.
۳۱. _____ (بی تا)، العلم والحكمة فی الكتاب والسنة، قم: دار الحديث.
۳۲. مستوفی، عبد الله (۱۳۸۶)، شرح زندگانی من، تهران: هرمس.
۳۳. المشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق)، المزار، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: النشر الاسلامی.
۳۴. نجمی، ناصر (۱۳۷۰)، طهران عهد ناصری، تهران: انتشارات عطار.
۳۵. الوشلی، عبدالله (۱۴۰۸ق)، المسجد و دورة التعليمی عبر العصور من خلال الحلوق العلمیه، بیروت: الرساله.

36. [http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=17503\(1398/11/25\)](http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=17503(1398/11/25))